

Про Батурин говорять досі. В Україні й Росії до катастрофи ставляться зовсім по-різному. Це видно навіть зі статей у Вікіпедії. На російськомовній сторінці той ранок називають «епізодом російсько-шведської війни», а на україномовній — «каральними діями московських військ». Навіть назви статей різуче відрізняються. З українського боку — «Батуринська трагедія», з російського — «Взяття Батурина». Одна сторона наголошує на жорстокості тих подій, а друга цю жорстокість применшує.

Навіщо Петро I вщент зруйнував столицю козаків? Російська офіційна історія виправдовує загибель міста і вважає її «вимушеною» — мовляв, Мазепа планував віддати Батурин шведам для зимівлі, тому його треба було знищити. Цар просто хотів вивезти їжу, зброю й полонити козаків, щоби ті не приєдналися до повстанця. Описуючи руйнування Батурина, в Росії часто оминають увагою смерть тисяч містян — натомість згадують, що Петро I багатьом дарував життя, а через роки дозволив повернутися й заселити землі знову. Добре: зброю вивезли, військо знищили, навіщо було спалювати місто? Тут пояснення найчастіше таке: Батурин став дуже беззахисним. Його належало або відбудувати й боронити проти шведів, або стерти з лиця землі, щоби шведи тут нічого не отримали.

Українські дослідники доводять, що військо Меншикова повелося надто жорстоко. Якби річ була лише в зимівлі шведів, вистачило б забрати харч і зброю й вивести батуринський гарнізон — у крайньому разі спалити будівлі, де можна ночувати й грітися. Натомість московські вояки вбивали беззбройних містян-заручників, грабували й палили будинки з храмами та не лишили від столиці каменя на камені. Схоже, батуринська різанина — помста, як і анафема чи опудало на шибениці. Знищення цілого містечка мало посягти жах серед людей, які хотіли підтримати гетьмана, й усім показати, чим може обернутися бунт проти царя.

Як російська церква триста років проклинала Мазепу

Петро I дбав, аби ніхто не забув, що Мазепа проклятий. Про це щороку нагадували на службах у кафедральних храмах. У Московії з XIV по XVIII століття анафемі було піддано чимало людей. Серед них — самозванці Григорій Отреп'єв і Тимофій Акудинов, які видавали себе за синів, відповідно, Івана Грозного та Василя Шуйського, і очільники козацько-селянських повстань Степан Разін та Омельян Пугачов.

У цьому переліку до XIX століття було й ім'я Івана Мазепи. З роками від поіменної анафемі відмовилися. Зберігся тільки натяк: прокляті мають бути ті, хто «дерзає на бунт» проти «православних [тобто російських] володарів». Нагадую: анафему накладають лише за злочини перед церквою.

Здавалося б, минуло триста років — що залишилося від тих часів? Але ні, для російської церкви Мазепа досі «зрадник» і «скажений вовк у ягнячій шкурі». Священиків не раз просили скасувати незаконну анафему (адже її примусив накласти цар, світська людина!), але навіть сьогодні ті відповідають, що Мазепа хотів повалити державний лад у Московії — отже, заслужив.

Утім, прокляття все ж безпідставне. Гетьман не виголошував єресь, не насміхався з церкви та її правил, навпаки — всіляко її підтримував. Коли вже так, то й сам Петро I заслуговував анафемі, бо в юності створив «блазеньський, п'яний і навіжений собор», де разом із друзями пив, дуркував і освячував приміщення тютюном, несучи перед

Легендарне кохання й перший ляпас долі для юнака з королівського двору

Двадцятирічний Іван залишався в Польщі при королівському дворі. Він був покойовим короля. Посада вважалася почесною й високою. До того ж з'явилися можливості показати себе і згодом зробити добру кар'єру.

Хлопець був молодий, красивий, освічений і працьовитий. Мав добрі манери й гідно прислужував королю.

Збереглася легенда про його тодішнє нещасливе кохання. Історія, у якій ще слід добре розібратися, на багато століть закріпилася за Мазепою міцніше, ніж прокляття московської церкви.

Цю історію вигадав і згодом описав польський шляхтич Ян Пасек, який нібито бачив усе на власні очі, але згадав лиш через п'ятдесят із лишком років. Мазепа на той час уже був немолодим гетьманом, а Пасек, так і не зробивши кар'єри, взявся писати мемуари. Що ж розповів читачам мемуарист?

Королівський покойовий закохався в польську молодицю. І все б нічого, якби вона не була дружиною шляхтича. Коли той дізнався, що жінка зраджує, — не знаходив собі місця від люті. Покликав слуг і наказав знайти Мазепу. Хотів помсти.

Слуги гуртом схопили перелюбника й посадили на дикого коня обличчям у бік хвоста. Руки йому зв'язали за спиною, а ноги — під кінським черевом. Потім коня добряче налякали й пустили учвал.

Кінь як навіжений побіг стежками через густі зарості, глід, ліщину, грушину, терен. Якби тією дорогою їхав вершник, мусив би постійно

нахилитися, щоби гілки не роздерли одяг та обличчя. Але Мазепа нахилитися, звісно, не міг. Пасек так описував деталі дороги, ніби й сам їхав услід, аби все побачити.

Ледь живого хлопця знайшли слуги і внесли в дім. Він був геть побитий і хворий, не витримав такого сорому й просто втік із Польщі, а Пасек про нього більше ніколи й нічого не чув.

Ця історія перекочувала до іншого польського письменника, який додав подробиць. Виявилось, що Мазепу ще й обмазали чимось липким, а кінь побіг не додому, а на містечковий ярмарок аж у Гетьманщину. Далеченька дорога.

Кожен новий оповідач привносив свої дрібнички. У котрогось із них зраджений шляхтич став знаменитим польським міністром! На певному етапі історія почала пояснювати, як Мазепа опинився на Лівобережжі: буцімто його туди приніс кінь, а козаки знайшли його неприємним і виходили.

Найбільше історія про покаране кохання сподобалася англійському поетові Байрону, котрого британці шанують, як українці Шевченка. Митець присвятив Мазепі цілу поему, де яскраво описав розправу з перелюбником. Згодом з'явилися європейські симфонії й американські вистави про романтичного юнака, який поплатився за своє кохання. От тільки доказів, що Пасекова історія правдива, немає.

Мазепа точно був гарний і мав чимало прихильниць. Уваги йому вистачало. Можливо, він справді закохався в заміжню жінку — але Пасекова репутація відомого вигадника змушує в цьому сумніватися. Ніби славетний барон Мюнхгаузен, польський мемуарист не скупився на фантастичні вигадки про своє життя. Фігурували там і ручна видра на ім'я Щупак, котра за наказом витягала рибу з річки, й придворний хлопчик-ведмідь, який нібито облизав і кинув грушку в саму польську королеву. Річ у тому, що Пасек її недолюблював, тому й висміював. Сьогодні це назвали б чорним піаром.

За що ж Пасек вирішив осоромити Мазепу? Виявляється, майбутні мемуарист і гетьман в юності були знайомі. Хлопці жили при королівському дворі, дуже не мирили та постійно змагалися за місце під сонцем

Що ж ми знаємо про Мазепу? Якою він був людиною й володарем? Збереглося не так і багато спогадів тих, хто мав із ним справу.

Маємо кілька описів зовнішності. Точно відомо, що Мазепа був середнього зросту, худорлявої статури, «волосом рудава і з бородою». На кількох прижиттєвих портретах саме так його й зобразили. Ще — блискучі очі й суворий погляд. Шістдесятилітній Мазепа мав міцне тіло і залишався вправним вершником, при тому руки мав білі й тонкі, «жіночні». Ось іще одне свідчення: з лиця непривабливий, але в очі зразу впадають тонкі та граційні руки і горда постава.

Мазепа поведився вишукано, виглядав велично й суворо. Згодом у сімдесятирічного гетьмана закохається вісімнадцятирічна донька чи не єдиної людини, яка не потрапила під його чари.

Що ще ми знаємо? Мав чудову освіту й користався всім, чого навчився. Багато читав, писав вірші. Зібрав розкішну бібліотеку. Помираючи, згадував Овідія і, треба думати, добре знав, що це останнє враження, яке він залишає.

Умів гарно говорити. Розумів, коли треба зовсім змовчати. Знав, як схилити до себе. Схоплював усе на льоту, «краще за молодого». Чужинця-козака цінували і при польському королівському дворі, і в Дорошенка, у Самойловича й у московського царя, хоча всюди його оточували геть різні люди.

Розумів, як задобрювати словами й подарунками. Десятки доносів отримувала Москва на Мазепу — жодному не повірила. Чи не всі вважали, що Мазепа цілком і повністю слухається царя, та насправді гетьман умів вести власну гру. Попри війни, встигав жертвувати на церкви, навчальні заклади й друкарні. Вважав, що державі потрібні освічені й талановиті люди — і сам таким був. Знав, коли відкласти римських авторів і взяти до рук зброю.

Французький дипломат Жан Балюз записав, що Мазепу поважали в козацькій країні, «де народ, загалом волелюбний і гордий, мало любить тих, що ним володіють».

Як Мазепа звільнився від втручання Москви й розбудував козацьку державу

Мазепа отримав булаву й одразу вирушив до Батурина: було не до бенкетів. Щоб задобрити старшину, потрібно було видати чимало універсалів із підтвердженням їхніх майнових прав, наділити новими маєтками. Це мало привернути старшину на його бік. Скарбницею, за старим звичаєм, розпоряджався гетьман. Її добре поповнили зі скарбів, які назбирав собі Самойлович, — утім, козакам дісталася лише половина, другу Москва забрала собі. Літописець твердив, буцімто скарбів було стільки, що їх і за тиждень порівну не розділити.

У перші роки Мазепі було складно. Він і хотів би почати поводитись як справжній володар, але московський князь Голіцин контролював кожен його крок. Хай що гетьман робив — про все мав писати пояснення й виправдання, адже князь вважав його своєю маріонеткою. Проте Мазепа це добре розумів і виконував роль вірного підданого. Йому, вочевидь, хотілося позбутися контролера, але для цього слід було чекати слушної нагоди.

Перший клопіт — новий похід на Крим із Голіциним. Попередній похід уже забрав булаву в Самойловича — чи варто тепер очікувати чогось доброго? За наказом московських царів Івана та Петра Олексійовичів і правительки Софії Олексіївни, у притоці Дніпра — гирлі річки Самари — козаки під керівництвом Мазепи мали побудувати фортецю для московського гарнізону. Відтак гетьман, московський воєначальник Леонтій Неплюєв та інженер-полковник

посол зауважив, що цим Мазепа дуже відрізняється від московських царів.

Мазепа створив справжню шпигунську мережу. Сотні його вивідувачів мандрували світом. Французький посол у Відні писав своєму урядові, що гетьман скрізь має своїх людей. Цікаво, що в Москві добре знали про всюдисущість Мазепиних шпигунів. Ба більше, агенти були такі вправні, що Петро I і сам користувався їхніми послугами. Мазепа став для Москви гарним радником у польських і турецьких справах. Мабуть, за це його й недолюбливав польський король – бо вважав занадто розумним, а отже, небезпечним.

Як бачимо, попри купу заборон і неприємностей, Мазепі вдавалося й ефективно працювати, і ставати відомим у світі. Оренда приносила гроші у військову скарбницю, татари надокучали дедалі менше, старі старшини відходили, а на їхнє місце ставали молоді прихильники. Кращого важко було й просити. Аж раптом випала ще одна щаслива нагода – принаймні спершу так здавалося.

Як наприкінці правління Мазепа об'єднав два береги

Гетьманщина не надто стривожилася, коли 1700 року цар Петро оголосив війну Швеції. Це була московська війна за балтійське узбережжя – закріпившись на ньому, можна було розбудовувати майбутню Російську імперію. Однак гетьманським козакам теж довелося взяти в ній участь. Такої війни козаки ще не знали. Століттями вони

вчилися воювати з татарами, а тут перед ними постав інший супротивник. Ніхто не передбачав, що саме ця війна віщує лихо Гетьманщині й усе докорінно змінить.

Спершу Північна війна принесла Мазепі можливість, якій позаздрив би не один покійний гетьман. З'явилася нагода повернути Правобережжя. За давню мрію об'єднати два береги поплатився не один попередник.

Що ж сталося? Польща і Московія хотіли укласти договір, аби воювати проти шведів. Цар довіряв Мазепі, тому гетьман знав усе, про що вони домовляються. Поляки хотіли повернути собі «незаселені» землі на Правобережжі, зокрема й Чигирин з околицею, давню столицю Хмельницького.

Мазепу це розлютило. Він розумів, що за таким сценарієм приєднати Правобережжя вже не вдасться ніколи, бо поляки загарбають усе. Про Гетьманщину часів Хмельницького годі було би й думати. Мазепа досі вважав ці землі козацькими й наполягав, аби Москва не погоджувалася з Річчю Посполитою. Десятиліття вірної служби цареві принесли користь. Гетьман отримав обіцянку: без нього Москва не прийматиме жодних рішень про території по той бік Дніпра.

Тим часом Річ Посполиту лихоманило. Шведи окупували частину Польщі, і польське суспільство розколалося на прихильників пруського короля Августа II та прибічників проголошеного за шведського сприяння короля Станіслава Лещинського. Завдяки цьому розколу Мазепа згодом скористається ситуацією і встановить свій контроль над частиною Правобережжя. Відтак із 1704 по 1708 рік Мазепа з повним правом іменуватиме себе гетьманом «обох боків Дніпра». Однак до цього ще треба було дійти...

А поки пригадаймо, що на колись поруйнованих землях правого берега тривала своя історія і вирувало життя. Там жили й поляки, й українці. Неформальну владу серед місцевих козаків здобув такий собі «народний герой» Семен Гурко, прозваний Палієм, який зі своїми людьми частенько нападав на польських шляхтичів. Місцеві за це почали порівнювати його з Хмельницьким. Слава про Палія ширилася давно. Мазепі навіть довелося ловити людей, які намагалися втекти до повстанців.